

«ԲՅՈՒԶԱՆԴԱՀԱՅԻ ՏԵՍԻԼ»-Ն ՈՒ ԴՐԱ ԱՌՆՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ՀԱՅ ԵՎ ԲՅՈՒԶԱՆԴԱԿԱՆ ԿԱԽՃԱՆԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԵՏ*

ԱՐԵՎ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ հայ վախճանաբանություն, բյուզանդական վախճանաբանություն, Կոմնենոսներ, բյուզանդահայ մատենագրություն, Դանիելի տեսիլ, Կեղծ-Մեթոդիոս, հայերը Բյուզանդիայում, 4-րդ խաչակրաց արշավանք, Նիկե-տաա Քոնիստոս, օտարի ընկալումը:

Նախաբան

Մի քանի տարի առաջ «Բանբեր Մատենադարանի» հանդեսի 23-րդ համարում բ. գ. դ. Արամ Թովչյանի կողմից հրատարակվել են Կեղծ-Մեթոդիոսի տեսիլի հայերեն տարբերակները¹: Հոդվածում ներկայացվում է Կեղծ-Մեթոդիոսի տեսիլի հիմնական թարգմանությունը՝ համեմատված հունարեն տարբերակի հետ, ինչպես նաև նրա հեղինակությունը ավանդված, սակայն հիմնական տարբերակից խիստ տարբերվող մի այլ բնագիր, որը պահվում է Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարանի (ՄՄ) № 2270 ձեռագրում:

Այս բնագրի «չեղումը» Կեղծ-Մեթոդիոսի հիմնական տարբերակից արտահայտվում է մի քանի ցայտուն հանգամանքներով: Նախ՝ «Հռոմի վերջին կայսրի» դրվագի փոխարեն բնագրում առկա են իրար հաջորդող արքաներ³, որոնք ունեն խորհրդանշալի անուններ, ինչպիսիք են՝ «Բարի», «Մանկաղ»,

* Ներկայացվել է 10. IV. 2023 թ.: Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել գիտական ղեկավար, պ. գ. թ. Մ. Մալխասյանը (01. IV. 2023 թ.): Ընդունվել է տպագրության 19. VI. 2023 թ.: Շնորհակալություն ենք հայտնում պ. գ. դ., երջանկահիշատակ Գևորգ Տեր-Վարդանյանին, ում հետ առիթ ենք ունեցել քննարկել հոդվածի հիմնական դրույթները, ինչպես նաև Ph.D Անդրաշ Կրաֆտին՝ իր ատենախոսության պատճեն մեզ տրամադրելու համար:

¹ Թովչյան. 2016: Այս բնագիրը ծանոթ է եղել Աշոտ Հովհաննիսյանին և Բարսեղ Մարգիսյանին (տե՛ս Հովհաննիսյան. 1957, 22–23, Մարգիսեան. 1894, Մարգիսեան. 1898): Դրան հարևանցի անդադարձել է նաև պատմաբան Ազոստինո Պերտուսին (տե՛ս Pertusi. 1988, 136–137): Հարկ է ավելացնել, որ աղբյուրագետ Հակոբ Անասյանը, խոսելով բնագրի նախնական հատվածի մասին, գտնում է այն կրել է Ագաթոնի (Ագաթոնի) տեսիլի ազդեցությունը (Անասյան. 1959, 148):

² Նշենք, որ ՄՄ-ի № 2270 ձեռագրի տարբերակը պակասավոր է (բացակայում է բնագրի սկզբնական մասը): Բնագրի ամբողջական տարբերակի միակ նույնականացված ձեռագիրը պահվում է Վենետիկի Մխիթարյան միաբանությունում՝ ձեռագրերի ցուցակի 259 համարի ներքո (տե՛ս Թովչյան. 2016, 342):

³ «Հռոմի վերջին կայսրի» (“The Last Roman Emperor”) մոտիվը Կեղծ-Մեթոդիոսի տեսիլի և, առհասարակ, բյուզանդական վախճանաբանության ու հայտնությունաբանության կարևոր մաս է (տե՛ս Alexander. 1985, 151–184):

«Արծիվ» և այլն: Բացի այդ, կան նաև տարբերություններ «Կորստյան Որդու» հետ կապված նկարագրություններում: Այս և բազում այլ տարբերություններից⁴ ակնհայտ է, որ, չնայած Կեղծ-Մեթոդիոսի անվան հիշատակմանը վերնագրում՝ այս տեսիլը միանգամայն այլ բնագիր է՝ գրված այլ հանգամանքներում: Ինչպես ցույց կտանք ստորև, այն միայն շատ ընդհանրական կապ ունի VII դարում գրված Կեղծ-Մեթոդիոսի տեսիլի հետ: Ավելին, քննության առարկա բնագիրը մեծագույն հավանականությամբ կազմվել է 1204 թ. Կոստանդնուպոլսի առումից հետո՝ բյուզանդաձայ մի անհայտ հեղինակի կողմից: Ավելացնենք միայն, որ այս բնագիրն ունի տեսիլներին հատուկ բավականին բարդ կազմություն և արտահայտում է մի քանի տեսիլների ու տեսլախմբերի⁵ յուրահատուկ համադրություն:

Տեսիլի պատմական կորիզը

Ինչպես նշեցինք, այս բնագիրը ստեղծվել է 1204 թ. հետո և, ամենայն հավանականությամբ, Կոստանդնուպոլսի հայկական միջավայրի ծնունդ է⁶: Հիշյալ տեսակետի հիմքում է բնագրի պատմական կմախքը, որն ընդհանուր երանգներով նկարագրում է Բյուզանդիայի պատմության XII դ. և XIII դ. Դարակզբի անցքերը: Բնագրի պատմական մասը սկսվում է հետևյալ կերպ. Հեղինակը նկարագրում է «քրիստոնյաների հաղթությունը անհավատներին» դեմ պատերազմում, որը գլխավորելու է «Արծիվ» հորջորվող արքան, որի մահից հետո արքայությունն անցնելու է նրա որդուն՝ «Ձի» արքային.

«Թագաւորէ որ դրոշմեալ է Ձի:

Յետ սորա թագաւորէ որդի սորա (իմա՝ «Արծիվ» արքայի – Ա. Վ.) և վարի սրբութեամբ և խաղաղութեամբ, զի ոչ ուստեք ունի հակառակողս իւր: Եւ թագաւորեսցէ ամս ժԲ և ննջեսցէ. աստ դադարէ թագաւորութիւն Կոմնիանոսաց: Եւ սա ճի դրոշմեացաւ, զի ոչ աշխատեսցաւ:

Այս Մանկաղ թագաւորն է:

Իսկ զկնի թագաւորեսցէ, որ դրոշմեալն է «Մանկաղ ունելով ի ձեռն», զի աւուր կիրակէի ի Կոստանդինուպոլիս ընդ թագաւորելն նորայ կոտորեսցին սրով հոգիք խԲԻ (42 000 – Ա. Վ.), և լինի շփոթ յոյժ և խռովութիւն, և ոչ հաճի ընդ նա Տէր, և զկնի Գ (իմա՝ 3) ամաց մահուամբ ելանէ յաշխարհէ»⁷:

Կարծում ենք՝ «Ձի» հորջորվող արքան, ընդհանուր առմամբ, նույնական է Մանուել Ա Կոմնենոսին: Չնայած այն հանգամանքին, որ նա վերջին Կոմնենոսը չէր և կառավարել է ոչ թե 12, այլ՝ 37 տարի (1143–1180 թթ.), սակայն իր կառավարման տարիներին Բյուզանդիան հասավ հզորության մի կետի, որին էլ երբեք չի հասնի իր գոյության հաջորդ երեք հարյուրամյակում: Մինչ Մյուրիոկեֆալոնի պարտությունը նա իսկապես կարողացել էր այս կամ այն չափով զսպել Բյուզանդիայի բոլոր հարևաններին՝ Հունգարիայից մինչև Երու-

⁴ Դրանք նկատելի են հպանցիկ համադրության պարագայում:

⁵ Այս եզրը ներմուծում ենք ընդհանուր առմամբ նման, սակայն իրարից որոշակիորեն տարբերվող տեսիլների ընդհանրությունը բնութագրելու համար: Որպես օրինակ՝ կարող ենք նշել Դանիելի հունարեն, Ագաթոնի, Կոզեռնի տեսլախմբերը:

⁶ Բյուզանդաձայության մասին տե՛ս Բ ա ռ թ ի կ յ ա ն. 2003, 4–64:

⁷ Թ ո փ չ յ ա ն. 2016, 370:

սաղեմի թագավորություն⁸։ Այդ իսկ պատճառով նրա կառավարումը կարելի է ամփոփել «գլի ոչ ուստեք ունի հակառակողս իւր» արտահայտությամբ։ Բացի այս, ինչպես նշեցինք, բնագրում նա ներկայացվում է իբրև «Արծիվ» արքայի որդի, ում օրոք հույների ու լատինների միավորված բանակը հաղթանակ է տարել «պարսիկների» նկատմամբ⁹։ Մանուելի հայրը՝ Հովհաննես Բ Կոմնենոսը, իրապես հաղթական պատերազմներ է մղել սելջուկյան պետությունների¹⁰ դեմ և փորձել է խաչակրաց պետություններին միավորել Ասորիքի քաղաքները գրավելու նպատակով¹¹։ Ինչն առավել ուշագրավ է, «Մանկաղ» հորժորժվող արքան որոշ նմանություններ ունի Մանուելի հաջորդ կայսեր՝ Անդրոնիկոս Ա Կոմնենոսի հետ։ Վերջինս իշխանության համար պայքարի չրջանակներում գլխավորում է 1182 թ. «լատինների» կոտորածը և մահանում է երեք տարի անց՝ 1185 թ.¹²։ Հաջորդ արքայի մասին կարդում ենք.

«Այս Եզն թագաւորէ:

Յետ սորա թագաւորէ, և միաբանին ընդ սա թագաւորք արեւմտից և զան մտանեն ի քաղաքն ընդ ոսկի դուռն: Եւ լինի խաղաղութիւն և սէր մեծ ընդ ամենայն երկիր, և հնազանդի ամենայն երկիր: Եւ ոչ ոք է որ հակառակ զա նմա, զի հզոր է և հեզ և անմեղ և սուրբ և բարեգործ: Եւ թագաւորէ ամս ի Բ և հանգիսցէ ընդ հայրս իւր ի թիւս սրբոց»¹³:

Կարծում ենք՝ «Եզն» արքան նույնական է Իսահակ Բ Անգելոսի հետ։ Այս կռահման պատմական հիմքն է վերջինիս կառավարման ընթացքում տեղի ունեցած 3-րդ խաչակրաց արշավանքը, ինչի արձագանք պետք է համարել «միաբանին ընդ սա թագաւորք արեւմտից և զան մտանեն ի քաղաքն ընդ ոսկի դուռն» արտահայտությունը¹⁴։ Հարկ է նշել, որ սրան հաջորդում են «Մերկ», ապա՝ «Բարեմիտ» արքան և «Պեղծ կինը»։ Դժվար է ասել՝ արդյոք այս երեքն ունեն պատմական համատեքստ, թե՛ ոչ։ Կարելի է պնդել, սակայն, որ «Պեղծ կնոջ» հիշատակումը վերջինիս իշխանության հետ Կոստանդուպոլսի 1204 թ. առման աղետը գուցակցելու գեղարվեստական հնար է։ Սա պատմական առումով հաստատվում է այնքանով, որ այս շրջանում բյուզանդական կայսրուհի չի հիշատակվում։ Հետևաբար, հեղինակը պատմականից տեղափոխվում է գեղարվեստական դաշտ։ «Պեղծ կնոջ» դրվագում գրավման մասին անմիջական խոսք չկա, սակայն նկարագրվում է ավերիչ երկրաշարժ իբրև պատիժ կառավարման ընթացքին տեղի ունեցած մեղքերի համար։

Առավել հետաքրքրական է բնագրի հաջորդ մասը, որ միանգամայն ցույց է տալիս՝ «Պեղծ կնոջ» շրջանի նկարագրությունը վերաբերում է Կոստանդնուպոլսի գրավմանը.

⁸ Magdalino. 2019, 641–644.

⁹ Թ ո փ չ յ ա ն. 2016, 368:

¹⁰ Սելջուկներին «պարսիկ» ցեղանվամբ կոչելը հատուկ է թե՛ հայ և թե՛ բյուզանդական մատենագրությանը (տե՛ս Ս տ ե փ ա ն ն ո ս Ս իււնեաց Ե պ ի ս կ ո պ ո ս. 1861, 244, 255, Cinnamus. 1836, 5):

¹¹ Magdalino. 2019, 627–632.

¹² Magdalino. 2019, 649.

¹³ Թ ո փ չ յ ա ն. 2016, 370:

¹⁴ Իհարկե, իրական պատկերը շատ հեռու էր միաբանությունից, քանզի խաչակիրների և Բյուզանդիայի հարաբերություններն այս շրջանում խիստ լարված էին (տե՛ս Ostrogorsky. 1968, 406–407):

«Այս Բարի թագաւոր է:

Եւ փոխի թագաւորութիւն ի նոր Բաբելոնէ ի Նիկո[մե]դեայ (°): Եւ ապա թագաւորէ քարձ ոմն մի մարդ բարեմիտ և նեղեալ տայ զթագաւորութիւն իւր այլում ումեմն մարդոյ բարեմիտ և սրբոյ, որ լինի մարմնով տկար և շնորհաւքն Աստուծոյ զօրաւոր: Եւ թագաւորէ ամս Ի և փոխի բարի խոստովանութեամբ ի Բրիատոս:

Այս Զորաւորն է:

Յետ այսորիկ թագաւորէ Հզօր զօրութեամբ Հեզ և արդար Տիբերիոս: Ի սորայ թագաւորութեան Հինգ ամին ծնանին Նեոն, և թագաւորեսցէ սա ամս ԼԶ: Եւ ի ԻԶ ամի թագաւորութեան սորա Հերձի թագաւորութիւն ընդ Ժ յիշխանութիւն»¹⁵:

Կարծում ենք, նկարագրւում են 1204 թ. հետո Բյուզանդիայի քաղաքական դրութեան հիմնական երանգները: Բնագրի հեղինակը, Կոստանդնուպոլիսը նախորդ մասում կոչելով «մեծ Բաբելոն», այստեղ այլաբանորեն արձանագրում է, որ Բյուզանդական կայսրութիւնը Կոստանդնուպոլսից տեղափոխվեց «Նիկոդեայ»: Սա հղում է Թեոդորոս Լասակրիսի հիմնադրած Նիկեական կայսրութեանը, որն առաջացել էր Փոքր Ասիայի առափնյա հունաբնակ մասում: Եթե համարենք, որ ձեռագրի «Նիկոդեայ» բառը վերաբերում է Նիկոմեդիա քաղաքին, ապա բնագրի կազմման ժամանակը կարելի է հաստատել 1204–1213 թվականներով, երբ Նիկոմեդիան դեռ մի կարճ ժամանակ (մոտավորապես՝ 1207 թ.) Թեոդորոս Լասակրիսի ձեռքում էր, քանի որ մոտավորապես 1211 թ. (ամրագրված 1213 թ. պայմանագրով) հետո ընկած ժամանակահատվածում քաղաքը մնալու է լատինների ձեռքում ընդհուպ մինչև 1241 թ.¹⁶: Այս ենթադրությունը հիմնավորվում է նաև Վենետիկի ձեռագրի օրինակում հանդես եկող «Նիկոմիդիա» տարբերակով¹⁷: Ինչ վերաբերում է «Զորաւոր» արքայի նկարագրութեանը, ապա այստեղ ներկայացվում է կայսրության մասնատումը, ինչը զուգակցվում է Նեոի գալստեան հետ: Այսպիսով բնագրում անցում է տեղի ունենում դեպի աստվածաբանական դաշտ:

Տեսիլի կապը բյուզանդական վախճանաբանություն հետ

Բնագրական համեմատությունները ցույց են տալիս, որ սույն բնագիրը կապ ունի XII–XIII դդ. թվագրվող մի շարք բյուզանդական վախճանաբանական և հայտնութենական գրությունների ու գուշակությունների հետ. դրանք են¹⁸ «Լեոն Իմաստունի հարցուկները»¹⁹, «Ճշմարիտ կայսեր պատումը»²⁰,

¹⁵ Թ ո փ չ յ ա ն. 2016, 371:

¹⁶ Попов. 2022; Карпов. 2020; The Oxford Dictionary of Byzantium. 1991, 1483–1484.

¹⁷ Ս ա ռ գ ի ս ե ա ն. 1894, 27:

¹⁸ Անվանումների համար օգտագործում ենք հետևյալ հրատարակությունները՝ Kraft. 2018; DiTomasso. 2005.

¹⁹ The Oracles of the Most Wise Emperor Leo & The Tale of the True Emperor. 2002, 56–88.

²⁰ The Oracles of the Most Wise Emperor Leo & The Tale of the True Emperor. 2002, 31, 90–100. Այս բնագիրը նույնպես թվագրվում է XIII դարով:

րություն են կազմում²⁹: Ավելին, սա բացատրում է այն հանգամանքը, թե ինչու է Քոնիատեսը մեջբերում 3-րդ «Հարցուկ»-ից տողեր թե՛ Հովհաննես Կոմնենոսի, թե՛ Մանուել Կոմնենոսի վերաբերյալ³⁰: Ինչպես արդեն նշեցինք, քննության առարկա բնագրի պատմական հղումներն արդեն թույլ են տալիս զուգահեռներ անցկացնել «Արծիվ» / Հովհաննես Կոմնենոսի և «Զի» / Մանուել Կոմենոսի միջև, ինչն ավելի ցայտուն է դառնում Քոնիատեսի և «Լևոն Իմաստունի Հարցուկներ»-ի տեղեկութային հիման վրա: Ավելին, եթե «Լևոն Իմաստունի Հարցուկներ»-ում խոսքը գնում է «խաչակիր թուզնի և պողպատի դիմաց» մասին, և երկուսը մեկ գույնավորության մաս են, ապա «Դանիելի և այլ սրբերի տեսիլներ»-ում «թուզնի» փոխարեն «արծիվ» է. «Արդ պատմվում է պողպատի դիմաց [մասին] և իր վերևում արծիվ է ձիու վզից բռնած, և խաչ է արծվի բերանում»³¹: Բնագրում սկզբից հետևում է «արծվի բանաստեղծությունը»³² և հետո «ձիու բանաստեղծությունը»³³: Հարկ է նշել, որ այստեղ էլ, ինչպես նախորդ դեպքերում, ո՛չ «արծվի բանաստեղծությունը», ո՛չ էլ «ձիու բանաստեղծությունը» ուղիղ բնագրային փոխկապակցվածություն չունեն և պատմում են միանգամայն այլ բաների մասին՝ Հարցուկներին հատուկ ոճով:

Ինչպես նկատեցինք՝ «Մանկաղ» թագավորի անվան տակ հիշատակվող պատմական դեպքերն անուղղակի հղում են Անդրոնիկոս Ա Կոմնենոսի կառավարման շրջանին: Սակայն «Մանկաղ» կեղծանունը նույնպես կապված է «Լևոն Իմաստունի Հարցուկներ»-ի և պատմիչ Նիկետաս Քոնիատեսի տեղեկությունների հետ: Այսպիսով, «Լևոն Իմաստունի Հարցուկներ»-ի 6-րդ և 7-րդ «Հարցուկներում» կարդում ենք՝ «մանկաղ և վարդ տանողը»³⁴, «մանկաղավորը»³⁵, «երրորդ տառը ձեռքն է, այսինքն՝ մանկաղը»³⁶: Այս գույնավորության առաջին հայացքից «լրդոված» մեջբերումներն ավելի հստակ են դառնում Նիկետաս Քոնիատեսի տեղեկությունների լույսի տակ: Պատմիչը հաղորդում է, որ Անդրոնիկոս Կոմնենոսն իր պատկերն է պատրաստել տվել, որտեղ արքայական հագուստների փոխարեն կրում էր գյուղացու հագուստ. նրա մի ձեռքին մանկաղ է, որին պատկերված է սպանված տղայի մարմին³⁷: Այսպիսով,

²⁹ The Oracles of the Most Wise Emperor Leo & The Tale of the True Emperor. 2002, 33.

³⁰ O City of Byzantium: Annals of Niketas Choniates. 1984, 24, 125; The Oracles of the Most Wise Emperor Leo & The Tale of the True Emperor. 2002, 62–63.

³¹ Ἐνταῦθα ἱστορεῖται ἵππος κεράστης καὶ ἐπ' αὐτὸν ἀετὸς ἰστάμενος ἐπὶ τοῦ τραχήλου τοῦ ἵππου καὶ ἐν τῷ στόματι τοῦ ἀετοῦ σταουρός (Pertusi. 1988, 175).

³² Στίχοι τοῦ ἀετοῦ (Pertusi. 1988, 175).

³³ Στίχοι τοῦ ἵππου (Pertusi. 1988, 175).

³⁴ δρέπανον καὶ ῥόδον ὅπερ φέρει (The Oracles of the Most Wise Emperor Leo & The Tale of the True Emperor. 2002, 68).

³⁵ δρεπανηφόρε (The Oracles of the Most Wise Emperor Leo & The Tale of the True Emperor. 2002, 68).

³⁶ ... τὸ τρίτον στοιχεῖον ἡ χεὶρ, καὶ δρέπανον αὐτόγε (The Oracles of the Most Wise Emperor Leo & The Tale of the True Emperor. 2002, 70).

³⁷ O City of Byzantium: Annals of Niketas Choniates. 1984, 183.

«Մանկազ» / Անդրոնիկոս Կոմնենոս զուգադրումը համապատասխանում է նաև բյուզանդական աղբյուրներին: Դարձյալ կարող ենք արձանագրել ընդհանուր իմաստային և ոչ ուղիղ բնագրային կապ:

Ինչպես նշեցինք, կային պատմական զուգահեռներ Իսահակ Բ Անգելոսի և «Եզն» արքայի միջև: «Եզն»-ի մասին է հիշատակում «Լևոն Իմաստունի հարցումներ»-ի 5-րդ «հարցումը». «Եզը հինգերորդն է ու վերջն է արջապանի, կազմությունը ցույց է տալիս տեղն ու ձևը»³⁸: Ավելացնենք՝ Քոնիատեսը հաղորդում է, որ Իսահակ Անգելոս կայսրն իրեն համարում էր «եզի կազմությունով կայսրը»³⁹: Ապա Քոնիատեսը մեջբերում է 5-րդ «հարցումը»՝ ամբողջությամբ բաց թողնելով միայն առաջին տողը («Եզը հինգերորդն է ու վերջն է արջապանի...»): Ինչպես նկատեցինք, «Եզն» / Իսահակ Անգելոս նույնացումը նույնպես տեղին է:

Տեսիլի պատմական կորիզը բնութագրելիս նշեցինք, որ «Պեղծ կնոջ» կառավարման շրջանը, ամենայն հավանականությամբ, կապված է 1204 թ. լատինների կողմից Կոստանդնուպոլիս առևանհետ: Ենթադրությունն ավելի հիմնավոր է դառնում, երբ այս հատվածը զուգադրում ենք բյուզանդական մի քանի տեսիլների հետ: Ստորև ներկայացնում ենք «Պեղծ կնոջ» հատվածի մեջբերումը⁴⁰:

«Վասն Պեղծ կնոջն

Եւ ապա կալնու զթագաւորութիւնն նորա ի չար ոստ կինն այն այրի Գ ամ: Եւ գործէ չարիս մեծամեծս, և ուսուցանէ գործել նախ պեղծութիւնս յարուականս և ի թականս: Յանա[ր]գս ուսուցանէ, մինչև այնպիսի թագաւորացն այնպիսի սրբեալ ժողովն այնչափ խոտորին, մինչև զարուամոլութիւն և զիգականութիւն իբրև զանասունս յաւարի հրապարակի գործեսցեն: Եւ կախարդութիւն և դիւթութիւնս, մինչև ուրանալ տայ զԱստուած և զինքն աստուած տայ խոստովանել, և ապականութիւնս բազումս: Եւ լինու զաւազանս ջրով և լուանայ զպեղծութիւնս իւր տեռատեսութեան և սրսքէ ի վերայ ամենայն ժողովրդեանն և նշխարաց սրբոց և ուխտից և սուրբ սեղանոց, և պեղծէ զնոսա: Եւ քարոզել տա զինքն աստուած, և մտեալ ի մեծ եկեղեցոյն հանդերձ երգչաւք և կաքաւողոքն: Եւ արբեալ ժողովն, և ինքն նստի ի վերայ սեղանոյն և խօսի հայհոյութիւնս Աստուած Հայր և Որդի նորա և ի կոյսն Մարիամ և ի սուրբս: Եւ ժողովուրդքն իւր գործեն զանօրէն խառնակութիւնս: Յայնժամ հրամայէ Տէր սուրբ հրեշտակապետին, և չարժէ երիցս անգամ զԲաբելոն մեծն, այս ինքն Կոստանդինուպոլիս, և ընկղմի քաղաքն, և ծածկէ զնայ ծովն չար ժողովն: Եւ լինի մարգարեութիւն Դանիէլի, որ ասէ. «Վա՛յ քեզ, եօթնաբլուր Բիւզանդիայ, յորժամ այրին ի քեզ թագաւորեսցէ»: Եւ այս լինի, զի ծնաւ

³⁸ ἡ βοῦς δὲ πέμτον καὶ τέλος ἀκροτρόφου τὸ σχῆμα φαίνει τὸν τόπον καὶ τὸν τρόπον (The Oracles of the Most Wise Emperor Leo & The Tale of the True Emperor. 2002, 64).

³⁹ βοοσχήμονος βασιλέως (Nicetas Choniates. 1975, 352).

⁴⁰ Թ ո փ չ յ ա ն. 2016, 370–371:

մայրն Նեոհինն, և յայնմհետէ լինի քաղաքն ծով: Եւ երեւի խաչն յեկեղեցւոջն միայն և սիւնն Կոստանդնուսի մեծի»⁴¹:

Ստորև համեմատենք Վասիլի Իստրինի հրատարակած Դանիելի տեսիլի բյուզանդական պարականոն բնագրերի հետ՝ համապատասխան թարգմանությամբ:

«Դանիելի վերջին տեսիլը» Истрин. 1897, 138 (ըստ ցանկի Б բաժնի)	«Դանիելի տեսիլը Կիւրոս Կղզում» Истрин. 1897, 141 (ըստ ցանկի Б բաժնի)	«Դանիելի պատում» Истрин. 1897, 147 ⁴² (ըստ ցանկի Б բաժնի)
και δια το μη ειναι ανδρα χρησιμον στεψουσιν μιарώτατον γύναιον βασιλέα εν 'Επταλόφω και μιανει τα αγια του θεου θυσιαστήρια. και φωνην δώσει λέγουσα τη γη "πλην εμου θεος ουκ εστι, η τις δύναται αντιστηναι την εμην βασιλείαν". και αυθις οφθήσεται η 'Επτάλοφος απολυμένη ητοι καταποντισθήσεται εν βυθω σύμψυχος και εσται μόνον ο ζηρόλαφος φαινόμενος ...	και εν τω μη ειναι ανδρα χρησιμον βασιλεύειν εν τη 'Επταλόφω γύναιον τρισκατάρατον και μιανει τα αγια θυσιαστήρια του θεου και σταθήσεται εν μέσω της 'Επταλόφου και βοήσκει φωνη μεγάλη λέγουσα "τις θεος άλλος πλην εμου; τις δύναται αντιστηναι τη εμη βασιλεία"; και σειστήσεται η 'Επτάλοφος και σύμψυχος καταποντισθη εν τω βυθω και μόνος ο ζηρόλαφος εσται φαινόμενος ...	και οπίσω αυτού βασιλεύσει γυνή επί την 'Επτάλοφον μιарά και άλλόφυλος και συγκαθήσεται επί το πλευρόν του νότου της 'Επταλόφου. και λοιπόν ουαί το γένος των χριστιανών και ουαί σοι, επτάλοφε Βαβυλόν, ότι το Βυζάντιον του θεου από σου φεύζεται και η άγιοςυνή σου και οί ναοί σου από σου φεύζονται και η δόξα σου πεσεΐται. και ουαί σοι, επτάλοφε Βαβυλόν, το νέον Βυζάντιον, και ουαί σοι, το γένος των χριστιανών. πάλιν Ρωμαίων φόβος, πάλιν σφαγαί και ταραχαί. εκκλησίαι συντριβήσονται η πίστις εκαταλύθη γυναικες συνλαμβάνουσιν βρέφη των κακοδόξων. και λιопόν ουαί σοι, ταλαίπορε Βαβυλόν, η μητηρ πασών των πόλεων, ότι κλίνει κύριος την όργην αυτού επιμπέπουσα(ν) πυρός. και τα ύψηλά τα τείχη καταπεσεΐται και ου μη απομένει εν σοί, ει μη στύλος του Μεγάλου Κωνσταντίνου ...

⁴¹ Թ ո փ չ յ ա ն. 2016, 370–371: Այս հատվածը, բացառությամբ չնչին ուղղադրական տարբերությունների, նույնական է վենետիկյան վերոնշյալ № 259 ձեռագրի տարբերակի հետ (տե՛ս Ս ա Ր Գ ի ս ե ա ն. 1898, 148):

⁴² Կա այս բնագրի մեկ այլ տարբերակ, որտեղ ընդ (Կիւր) բառի փոխարեն հանդիպում ենք ձնոր (տղամարդ) բառին (տե՛ս Berger. 1976, I. 14):

Եվ քանզի չի լինի արժանի այր, Յոթնաբլրում թագուհի կթագադրեն ամենապիղծ մի կնոջ. և կպղծի նա Աստծո սուրբ խորանները⁴³ և ձայն կհանի՝ ասելով երկրին. «Բացի ինձանից չկա աստված, ո՞վ է կարող հակառակվել իմ արքայությունը»։ Եվ անմիջապես կտեսնվի Յոթնաբլուրը կործանված, այն է, թե ամբողջությամբ կխորտակվի ծովի խորքը, և տեսանելի կլինի միայն քսերոլաֆոսը⁴⁴ ...	Եվ [քանի-որ] չի լինի այր արժանի թագավորելու Յոթնաբլրում, կին մի երիցս անիծյալ. և կպղծի նա Աստծո սուրբ խորանները և կկանգնի Յոթնաբլրի մեջտեղում և կբղավի հզոր ձայնով՝ ասելով. «Ո՞վ է ինձանից բացի աստված. ո՞վ է կարող հակառակվել իմ արքայությունը»։ Եվ երկրաշարժ կլինի Յոթնաբլրում, կխորտակվի [այն] ծովի խորքը, և տեսանելի կլինի միայն քսերոլաֆոսը ...	Եվ նրանից հետո կթագավորի Յոթնաբլրին կին մի պիղծ և ալյասեռ և կիջնի Յոթնաբլրի կողմի վրա⁴⁵։ Եվ ավելին, վա՛յ քրիստոնյաների ցեղին, և վա՛յ քեզ Յոթնաբլուր Բաբելոն, որովհետև Աստծո Բյուզանդիոնը քեզանից կփախչի, և քո սրբությունն ու քո տաճարները քեզանից կփախչեն, և քո փառքը կրնկնի, և վա՛յ քեզ Յոթնաբլուր Բաբելոն նոր Բյուզանդիոն, և վա՛յ քեզ քրիստոնյաների ցեղ. նորից վախ հռոմեացիների (իմա բյուզանդացիների – Ա. Վ.), նորից զոհեր և անհանգստություններ։ Եկեղեցիները կսասանվեն, և հավատը ոչնչացվեց։ Կանայք կկրեն [իրենց մեջ] անփառունակների սաղմը։ Եվ ավելին, վա՛յ քեզ բազմաշարժար Բաբելոն, բոլոր քաղաքների մայր, որովհետև կարճակի Տերն իր զայրույթը կրակ ուղարկելով։ Եվ կկործանվեն վերամբարձ պարիսպները, և ոչինչ չի մնա քեզ մեջ, բացի Կոստանդինուս Մեծի սյունից ...
---	---	--

Ինչպես նկատեցինք, «Պեղծ կնոջ» մոտիվը կապված է Դանիելի հունարեն տեպլախմբի հետ։ Հարկ է նշել, որ կրկին ականատես ենք լինում նույն երևույթին, բնագիրն ունի ընդհանրություններ, բայց ոչ փոխառություններ։ Նույնը կարող ենք ասել նաև «վա՛յ քեզ, յոթնաբլուր...» բնագրային դարձվածքի մասին։ Հետաքրքրական է, որ սա չնչին տարբերություններով («Վա՛յ քեզ, յայնմ ժամանակի, եաթնբլուր Բաբելոն, յորժամ այրի թագաւորեսցէ...») համընկ-

⁴³ Θυσιαστήριον բառացի նշանակում է «զոհասեղան», քրիստոնեական իմաստով համապատասխանում է алтарь բառին, որին ամենամոտ եկեղեցական հատվածը հայոց մեջ «խորանն» է։

⁴⁴ Բառացի նշանակում է «չոր բլուր»։ Կոստանդնուպոլսի թաղամասերից մեկն է։

⁴⁵ “ἐπὶ τὸ πλεῖστον τοῦ νότου” արտահայտությունը բառացի թարգմանվում է՝ «մակերևույթի/մեջքի կողմի վրա»։

նուժ է «Դանիելի յոթներորդ տեսիլ»⁴⁶ կոչվող բնագրի հետ: Ս. Լա Պորտան և այլ հետազոտողներ, ելնելով բնագրի վառ բյուզանդական համատեքստից, հունարենից թարգմանական աղճատման դեպքերից և հայկական նյութի բացակայությունից բնագրի մեջ, այն համարում են հունարենից թարգմանված բյուզանդական տեսիլ: Նշենք նաև որ, քննության առարկա բնագրում և այլ տեսիլներում հանդես եկող Կոստանդնուպոլիս–Յոթնաբլուր Բաբելոն նույնությունը նույնպես գալիս է բյուզանդական հայտնություններից⁴⁷: Ի վերջո, ավելացնենք, որ խնդրո առարկա բնագիրը կապ ունի մեկ այլ բյուզանդական բնագրի՝ XIII դարով թվագրվող «Կոստանդնուպոլս Մեծի հայտնություն» հետ: Այստեղ մասնավորապես կարդում ենք. «... և սյունն Կոստանդնուպոլս Մեծի խաչի հետ միասին...»⁴⁸, սակայն նորից միանգամայն այլ համատեքստում և առանց «Պեղծ կնոջ» դրվագի:

Ի մի բերելով կապը բյուզանդական վախճանաբանական և հայտնությունական գրվածքների հետ, նշենք որ բնագրի հեղինակը ներկայանում է իբրև XII–XIII դարերում Կոստանդնուպոլսի միջավայրում չրջանառված գուշակություններին և Դանիելի տեսիլի այլևայլ տարբերակներին քաջածանոթ մեկը, որը հեշտ և դիպուկ միահյուսում է դրանք իրական պատմական իրադարձությունների հետ:

Տեսիլի կապը հայ վախճանաբանություն հետ

Միջնադարյան Հայաստանի գրական ժառանգությունից գիտական լայն չրջանառության մեջ են մի շարք ինքնուրույն վախճանաբանական և հայտնությունական⁴⁹ բնույթի գրվածքներ. դրանցից են՝ Սահակ Պարթևին⁵⁰, Հովհաննես Կոզեռնին⁵¹, Ներսես Մեծին⁵², Եպիփան Կիպրացուն (Կեղծ-Եպի-

⁴⁶ Այս բնագիրը պահպանվել է միայն հայերեն տարբերակով և հրատարակվել Գրիգորիա Գալեմբյարյանի կողմից (տե՛ս Kalemkiar. 1892, 125): Դրան մանրամասն անդրադարձել է Բարսեղ Սարգիսյանը (տե՛ս Սարգիսյան. 1898, 133–207), որոշ անդրադարձ են կատարել կրոնագետ Լորենցո Դի Թոմասոն և հայագետ Սերջիո Լա Պորտան, սակայն առանց դիտարկելու Սարգիսյանի հետևությունները (տե՛ս DiTommaso. 2005, 100; La Porta. 2013, 410–434):

⁴⁷ Այս մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Kraft. 2018, 164.

⁴⁸ ... καὶ τὴν στήλην τοῦ μεγάλου Κωνσταντίνου σὺν τῷ σταυρῷ... (Pertusi. 1988, 55).

⁴⁹ Հայ վախճանաբանությունը և հայտնությունաբանությունը քիչ ուսումնասիրված ոլորտ է. հիմնական աշխատություններն են՝ Հովհաննիսյան. 1957, The Armenian Apocalyptic Tradition: A Comparative Perspective. 2014 (ավելի համառոտ ակնարկի համար տե՛ս Frasson. 1995, 390–393). Վերջին չրջանում թեմային համակարգային անդրադարձ են կատարել պատմաբան Զարուհի Պողոսյանը և Սերջիո Լա Պորտան (տե՛ս Pogossian. 2016; Pogossian. 2020; Pogossian. 2021, որոշ առումներով նաև՝ Pogossian. 2019, La Porta. 2013; La Porta. 2016; La Porta. 2019; Pogossian & La Porta. 2017):

⁵⁰ Պատմություն վասն սրբոյն Սահակայ հայրապետին եւ Մեսրոպայ վարդապետին. 1853, Ակիսեան. 1948, Muradyan. 2014.

⁵¹ Հովհաննիսյան. 1957, 45–47, Mapp. 1895; Andrews. 2017.

⁵² Հովհաննիսյան. 1957, 13–32, Ներսես Մեծի տեսիլ. 2010:

փան)⁵³, Ագաթոնին⁵⁴ և Ագաթանգեղին⁵⁵ վերագրվող տեսիլները, ինչպես նաև՝ Վարդան Այգեկցու «Խրատք առ Պաղտին իշխան» երկասիրության «Վասն Նեոխն» գլուխը⁵⁶: Սրանց կարելի է ավելացնել թարգմանական բնույթի մի քանի կարևոր բնագրեր՝ «Դանիելի յոթներորդ տեսիլը», Հիպպոդիտոս Բոստրացուն (Կեղծ-Հիպպոդիտոս)⁵⁷, Եփրեմ Ասորուն (Կեղծ-Եփրեմ)⁵⁸ և Մեթոդիոս Պատրացուն (Կեղծ-Մեթոդիոս) վերագրվող վախճանաբանական երկերը: Վերջին չրջանի հետազոտությունների արդյունքում այս շարքին են ավելացել նոր բնագրեր⁵⁹: Հաշվի առնելով, որ թարգմանական բնագրերից երեքն ունեն հունարեն պահպանված բնօրինակ, ապա դրանց հետ համեմատությունը զանց ենք առնում: Չենք դիտարկում նաև «Դանիելի յոթներորդ տեսիլը», քանի որ այն, ըստ արդի գիտական հանրագումարի, բյուզանդական ծագման բնագիր է: Պետք է նշել, որ համեմատված երկերի հետ խնդրո առարկա բնագրի առնչությունները սակավ են: Ամենացուցուն, թերևս, «Տիբերիոս» անունով արքայի հիշատակումն է Ագաթոնի տեսիլում⁶⁰:

Տեսիլի հեղինակը և իր աշխարհայացքը

Ինչպես նկատեցինք, խնդրո առարկա բնագիրը բազում թելերով կապված է XII դարավերջի և XIII դարասկզբի բյուզանդական իրականության հետ: Նաև, որ այս կապերը հայ միջավայրի հետ շատ ավելի սակավ են և ընդհանրական: Այսպիսով հարց է ծագում. ինչո՞ւ է չպետք է համարենք այս տեսիլը «Դանիելի յոթներորդ տեսիլի» նման հունարենից թարգմանված մի բնագիր, որի հունարեն օրինակը չի պահպանվել: Այս բնագրի հայկական ծագման օգտին է խոսում հեղինակի աշխարհայացքը, այն է իր խաչակրամետ կողմնորոշումը:

Այսպես, քննության առարկա բնագրի հենց սկզբում՝ «Արծիվ» արքայի կառավարման շրջանում, հաղթանակում է հույների և խաչակիրների միացյալ բանակը⁶¹, բացի այս՝ «Եզն» արքայի տարիներին հիշատակվում է «արևմտյան արքաների» մուտքը Կոստանդնուպոլիս և Բյուզանդիայի կայսեր հետ դաշինքը⁶²: Հայտնի է, որ այս երկու իրադարձությունները թե՛ բյուզանդական գրականության մեջ և թե՛ պատմական առումով այլ համատեքստ են ունեցել: Հովհաննես Կոմնենոսը խաչակրաց պետությունների հետ գերակա-ստորակա

⁵³ Ս. Եպիփան Կիպրացի. 2013, Pertusi. 1988, 148–149.

⁵⁴ Ա. Է. Բ. 1913, Հովհաննիսյան. 1957, 47–57, Pogossian & S. La Porta. 2017.

⁵⁵ Pogossian & La Porta. 2017; Անասյան. 1959, 150:

⁵⁶ ՄՄ, № 1880, թ. 175ա–181ա, La Porta. 2014. Վախճանաբանական բնույթի են Վարդան Այգեկցու նույն երկասիրության մաս կազմող «Վասն դժոխաց» և նույն թեմայով գրված «Վասն դժոխաց և անքուն որդանց...» ճառերը (տե՛ս ՄՄ, № 1880, թ. 145ա–148ա, էջեր հայ միջնադարյան գեղարվեստական արձակից. 1957, XIX):

⁵⁷ Pogossian. 2020, 141–163.

⁵⁸ ՄՄ, № 1357, № 5115:

⁵⁹ Տե՛ս Քյոսեյան. 2021, Շնորհալի. 2022:

⁶⁰ Ա. Է. Բ. 1913, 398, Թոփչյան. 2016, 371:

⁶¹ Թոփչյան. 2016, 368:

⁶² Թոփչյան. 2016, 370:

Հարաբերությունների կողմնակից էր. ըստ մի տեսակետի՝ նա անգամ ձգտում էր «յուրացնել» խաչակրության գաղափարը լատիններից⁶³: Ինչ վերաբերում է խաչակրաց երրորդ արշավանքի ընթացքում «դաշինքին», ապա այն բյուզանդացի ժամանակակիցներն ընկալում էին իբրև ներխուժում և ոչ դաշինք: Եվ, վերջապես, ինչը, թերևս, ամենակարևորն է, Կոստանդնուպոլսի 1204 թ. առումն ուղեկցվում է պատմական մասի շեղմամբ, այն է՝ թե հեղինակը կարծես միտումնավոր ընդհատում է պատմական իրադարձություններին հղումը, ներմուծում է Դանիելի տեսլախմբից հայտնի «Պեղծ կնոջ» պատումը և ստեղծված քառուր վերագրում «մեղացն մերոց»: Այսպիսով՝ նա ոչ միայն չի ողբում բյուզանդացի հեղինակների համար կենտրոնական նշանակություն ունեցող այս քաղաքի ավերումը խաչակիրների կողմից, այլ վերջիններիս ընդհանրապես հեռացնելով իր տեսիլից, մաքրում է նրանց «մեղսագործությունը» և կատարված աղետի մեղավոր է տեսնում մարդկանց շեղումը քրիստոնեական բարեվարքությունից: Վերն արված դիտարկումներն ավելի հիմնավոր են դառնում ժամանակի հայ և բյուզանդական գրականությունների անգամ շատ մակերեսային համադրմամբ, որի արդյունքում պարզ է դառնում, որ XII–XIII դարերում բյուզանդացիները, ընդհանուր առմամբ, խաչակիրներին դիտարկել են որպես փտանգավոր ուժեր, որոնք միայն կարող են պիտանի լինել իբրև կայսեր հլու ծառաներ, իսկ հայկական աղբյուրներում հիմնականում դիտարկվում են իբրև ազատարարներ, որ պետք է նեցուկ կանգնեն մաքառող հայությանը:

Այսպես՝ Ներսես Մեծին⁶⁴ և Հովհաննես Կոզեռնին⁶⁵ վերագրվող տեսիլներում խաչակիրները հանդես են գալիս ազատագրողի դերում: Նույնպիսի տրամադրությամբ էր լցված Մատթեոս Ուռհայեցին⁶⁶ խաչակիրների նկատմամբ, հարկավ, մինչ վերջիններիս հետ մոտիկից ծանոթանալը: Խաչակիրներին իբրև ազատագրող ուժ են դիտարկում նաև Հովհաննես և Ահարովն գրիչները⁶⁷, Ներսես Շնորհալին⁶⁸ և Սամուել Անեցին⁶⁹: Նմանատիպ մի միտք է հայտնում նաև Ներսես Լամբրոնացին⁷⁰: Այս տրամադրությունները հայոց մեջ ազդու էին նաև XIII դարասկզբին: Կոստանդնուպոլսի գրավումը նկարագրող 1204 թ. հայտնի հիշատակարանի գրիչ Գրիգոր դպիրը քաղաքի կործանման մեղավոր է համարում Բյուզանդիայի կայսրին. «Իսկ թագաւորն Կոստանդինուպոլսի ոչ կամեցաւ միաբանել ընդ նոսա սիրով ըստ աւրինի քրիստոնեից, այլ ներհակաբար գինէր ընդդէմ նոցա և մարտուցեալ պատերազմէր ընդ նոսա և ջանայր խափանիչ լինել փրկութեանն ճանապարհին»⁷¹: Նախորդիվ այս հեղինակը խաչակիրներին կոչում է «արիական ազգ»⁷²: Նույն եզրույթը խաչա-

⁶³ Papageorgiou. 2016, 42–46; տե՛ս նաև՝ Vučetić. 2016, 80–81.

⁶⁴ Ներսես Մեծի տեսիլ. 2010, 719:

⁶⁵ Andrews. 2017, 206.

⁶⁶ Ուռհայեցի. 1898, 253–254:

⁶⁷ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ. Ե–ԺԲ դար. 1988, 118, 120:

⁶⁸ Շնորհալի. 1973, 125–135, մասնավորապես՝ էջ 128:

⁶⁹ Սամուել Անեցի եւ շարունակողներ. 2014, 200:

⁷⁰ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ. Ե–ԺԲ դար. 1988, 250:

⁷¹ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ. ԺԳ դար. 1984, 40:

⁷² Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ. ԺԳ դար. 1984, 40:

կիրները՝ Կոստանդնուպոլիսը գրավելու առթիվ հանդիպում ենք Վարդան Այգեկցու «Խրատք առ Պաղտին իշխան» ժողովածուի «Վասն Նեոխին» ճառում:

«Եւ ելցեն ազգն արիական և առցեն զթագաւորական քաղաքն յունաց Բիւզանդիոն, որ է Կոստանդնուպոլիս. եւ ապա, ի ընդ ժամանակին առցեն զերուսաղէմ. եւ որպէս թէ մերձ է առ մեզ՝ այնպես յատուկ և ճշգրիտ պատմէ զքրիստոսապաակ թագաւորէս մերմէ: Եւ թէ ի գալ արիական ազգին, ելցեն զորք երկրիս մերոյ և խառնեսցին ի բանակս նոցա. և ինձ թուի թէ, որ զայս գերութենէս, ասէ թէ, զերուսաղէմ ազատեսցեն ի ծառայութենէ և զայ բարի ժամանակն (բայց Աստուծոյ այս միայն է գիտելի)»⁷³:

Ի հակադրումն սրան, բյուզանդացի հեղինակները որոշակի վերապահումով և զգուշությամբ են մոտեցել խաչակիրներին, համարել են մշակութապես «ստորադաս»⁷⁴: Ինչը, սակայն, ավելի հետաքրքիր է, խաչակիրները հստակորեն դիտվել են իբրև զավթիչներ: XII դ. մատենագիր Հովհաննես Յեցեան իր մի նամակում փորձում է մեկնել խորհրդանշական մի երազ՝ փորձելով համոզել, որ այն բնավ չի գուժում Կոստանդնուպոլիսը գրավումը խաչակիրների կողմից⁷⁵: Յեցեանի ժամանակակից հեղինակների մոտ նույնպես կան ակնարկներ առ այն, որ կայսրությունը թուլանալու է (Գրիգոր Երեց), և որ խաչակիրները պետք է գրավեն Կոստանդնուպոլիսը (Օտտո Ֆոն Ֆրեյզինգ)⁷⁶: Բնական է, որ եթե իրերի նման դասավորությունը կարող էր «ցնծություն» առաջացնել «այլազգիներին» տիրապետության դառն փորձությունը կրող, բյուզանդական վտանգի զգացումով ապրող և թագավորության վերականգնմանը ձգտող հայրությունը, ապա բյուզանդական վերնախավի համար սա դիտվում էր իբրև հույժ աղետալի հեռանկար⁷⁷:

Բյուզանդիայի հայազգի բնակչության և բյուզանդական պետության աշխարհատեսությունների տարբերությունը նկատելի էր նաև պատմիչ Քոնիատեսին. «Թե մեկը մնացել էր (Փիլիպոպոլսում – Ա. Վ.), թշվառներից էր նա, և նրա ողջ ունեցվածքը հաշվվում է նրանով, ինչ որ հագել էր, կամ էլ հայերի թվին էր պատկանում: Իրականում, բոլորից միայն նրանք էին համարել ալամանների անցումը, ոչ իբրև ազգերի հարձակում, այլ իբրև բարեկամների ժամանում, քանզի հայերը ալամաններին գործակցում են»⁷⁸ և հերձվածների մեծ մասով իրար համամիտ են»⁷⁹: Այսպիսով՝ ելնելով հեղինակի խաչակրամետ

⁷³ ՄՄ, № 1880, թ. 175բ.:

⁷⁴ Müller. 2022, 308–338.

⁷⁵ Ioannes Tzetzes. 1972, 87–88.

⁷⁶ Հովհաննես ի յ ա ն. 1957, 61–65, Magdalino. 2005, 46.

⁷⁷ Ի լրումն կարելի է փաստել, որ XIII դարից մեզ հասած բյուզանդական բազում տեսիլներից միայն մեկն է «լատինամետ», մնացածները հատակ արտահայտված հակախաչակրաց գաղափարախոսություն ունեն (տե՛ս Kraft. 2018, 173):

⁷⁸ Այստեղ Քոնիատեսը օգտագործում է συγγράομαι բայը, որ հաճախ նշանակում է գրամական հարաբերություններ ունենալ. այսպիսով՝ կարելի է ենթադրել՝ խոսքը տնտեսական գործակցության մասին է:

⁷⁹ “εἰ γάρ τις καὶ ὑπολέλειπτο, πτωχεύων ἦν οὗτος καὶ τὴν οὐσίαν πᾶσαν ἐν οἷς ἐνεδέδυτο ἀριθμῶν ἢ τοῖς Ἀρμενίοις καταλεγόμενος· οὗτοι γὰρ μόνοι τῶν ἀπάντων οὐκ ἐπιδρομὴν ἐθνῶν, ἀλλὰ φίλων παρουσίαν τὴν τῶν Ἀλαμανῶν διέλευσιν ἦγγυντο, ἐπειδὴ καὶ συγγρῶνται Ἀρμενίοις Ἀλαμανοὶ καὶ κατὰ τῶν αἰρέσεων τὰς

աշխարհայացքից և գրվածքի բյուզանդական համատեքստից՝ կարող ենք համարել, որ քննությունն առարկա բնագիրը բյուզանդահայ գրականության մի նմուշ է: Անշուշտ, չի կարելի բացառել, որ բնագիրը գրվել է հունարեն, սակայն հատակ է հեղինակը եղել է բյուզանդահայ:

Հեղինակը պատկանում է ոչ թե Բյուզանդիայի «գալաթահայությունը», այլ, ամենայն հավանականությամբ, Կոստանդնուպոլսի հայերից է: Նախ, բնագրի հեղինակը ծանոթ է Կոստանդնուպոլսի քաղաքային կառույցներին. հիշատակում է ոսկե դարպասները⁸⁰ և Կոստանդնուպոլսի սյունը⁸¹: Բացի այդ, նա դեպի Կոստանդնուպոլսի եկողների մասին ասում է՝ «... գան մտանեն ի քաղաքն ...»⁸², ինչը համապատասխանում էր Կոստանդնուպոլսիցիների և, առհասարակ, բյուզանդացիների շրջանում քաղաքը Πόλις (քաղաք) կոչելու տարածված սովորությունը⁸³: Հեղինակի հիշատակած հայտնություններն իսկապես հիշատակում են Քոնստանտինոպոլիսի Քոնստանտինոպոլսի հայ համայնքին, որն այն ժամանակ բավականին զգալի էր⁸⁴: Այս պնդումը անում ենք՝ հիմք ընդունելով այն հանգամանքը, որ հեղինակը հիշատակում է լատինների ջարդը Կոստանդնուպոլսում Անդրոնիկոս Կոմնենոսի կառավարման տարիներին, սակայն լուր է Իսահակ Անգելոսի կառավարման տարիներին Փիլիպպոպոլիսի հայերի դեմ ուղղված հալածանքների մասին: Եվ եթե հաշվի առնենք, որ հեռավոր Հռոմկայում Գրիգոր Տղա կաթողիկոսը տեղյակ էր այս ճնշումների մասին և թղթակցում էր Իսահակ Անգելոսի հետ՝ դրանք մեղմելու համար⁸⁵, ապա դժվար թե դրանք որևէ կերպ մաս չդառնային լատինների ջարդի մեջ Անդրոնիկոսին մեղադրող հայ հեղինակի համար: Այդ իսկ պատճառով կարելի է ենթադրել, որ նա կամ ընդհանրապես ծանոթ չի եղել այդ դեպքերին, կամ շատ արժեք չի տվել դրան: Հեղինակի Կոստանդնուպոլսիցի լինելու վարկածի օգտին է խոսում նաև ավելի ուշ մի աղբյուր: Ֆրանգրիացի ճանապարհորդ Ռուբրուքի մի տեղեկության համաձայն՝ Կոստանդնուպոլսի հայերի շրջանում տարածված են եղել նմանատիպ տեսիլներ. նա նշում է երկու հեղինակ Մեթոդիոս և Ակակրոն⁸⁶: Եթե Ակակրոնի մասին իր պատումը Ռուբրուքը մեծ հավանականությամբ կառուցում է Ներսես Մեծի և Ագաթոնի տե-

πλείστας ἀλλήλους συμφέρονται” (Nicetas Choniates. 1975, 403; տե՛ս նաև՝ O City of Byzantium: Annals of Niketas Choniates. 1984, 222; Բ ո զ ո յ ա ն. 1995, 218–219).

⁸⁰ Թ ո փ չ յ ա ն. 2016, 370:

⁸¹ Թ ո փ չ յ ա ն. 2016, 371:

⁸² Թ ո փ չ յ ա ն. 2016, 370:

⁸³ Georgacas. 1947, 347–367.

⁸⁴ Բ ո զ ո յ ա ն. 1995, 206–219:

⁸⁵ Բ ա ռ թ ի կ յ ա ն. 1958, 285–397:

⁸⁶ The Mission of Friar William of Rubruck: His Journey to the Court of the Great Khan Möngke. 1990, 266–267.

սիլի հիման վրա շրջանառվող մի տեսիլի շուրջ⁸⁷, ապա Մեթոդիոսի բովանդակությունների մասին նա լռում է: Այսպիսով բացառված չէ, որ հենց այս տեսիլը կամ դրան մոտ մեկ այլ երկ էր շրջանառվում Ռուբրուքի պոլսահայ զրուցակիցների շրջանում:

Եզրակացություն

Այսպիսով ՄՄ-ի № 2270 ձեռագրի բնագիրը ոչ թե Կեղծ-Մեթոդիոսի տեսիլի մի պարականոն տարբերակ է, այլ բյուզանդահայ գրականության մի եզակի նմուշ: Պատմական և հայտնությունական խորհրդանշանների լայն զուգահեռները թույլ են տալիս նրա ստեղծումը կապել 1204 թ. Կոստանդնուպոլսի առման հետ՝ այն հաստատապես թվագրելով XIII դարով: Նիկոմեդիա քաղաքի հիշատակումից ելնելով՝ կարող ենք բնագիրը թվագրել 1204–1213 թ. մինչև Նիկոմեդիայի վերջնական անցումը խաչակիրներին: Բնագրի հեղինակի աշխարհայացքի քննությունը ցույց է տալիս, որ սա ոչ թե հունարենից թարգմանված բյուզանդական տեսիլ է, այլ հենց բյուզանդահայ միջավայրի ծնունդ: Հարակից մի քանի փաստեր թույլ են տալիս այս բնագրի ստեղծումը տեղայնացնել Կոստանդնուպոլսի հայ համայնքով: Այսպիսով Կեղծ-Մեթոդիոսի հայերեն բնագրից այն տարանջատելու նպատակով առաջարկում ենք բնագիրն անվանել «Բյուզանդահայի տեսիլ»:

Արեգ Վարդանյան – ԵՊՀ պատմության ֆակուլտետի ասպիրանտ: Գիտական հետաքրքրությունները՝ Միջնադարյան Հայաստանի պատմություն, պատմական ընկերաբանություն, քաղաքական մտքի և գաղափարների պատմություն: vardanyanareg1@yahoo.com

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ալիմեան Ն. 1948, Տեսիլ ս. Սահակայ. մատենագրական-պատմական քննություն, Վիեննա, Մխիթարեան տպարան, 93 էջ:

Անասյան Հ. 1959, Հայկական մատենագիտություն, Խ. Ա, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1228 էջ:

Ալգեր Յ. 1913, Ագաթոն կամ Ագադրոն. – «Բազմավեպ» (Վենետիկ), թի 9–10, էջ 396–400:

Բարթիկյան Հ. 1958, Նոր նյութեր Կիլիկիայի հայկական պետության և Բյուզանդիայի փոխհարաբերությունների մասին. – «Բանբեր Մատենադարանի» № 4, էջ 285–295:

Բարթիկյան Հ. 2003, Բյուզանդիա, Հայ գաղթաշխարհի պատմություն, Խ. 2, խմբ. Վ. Միքայելյան, Երևան, «Գիտություն» հրատ., 518 էջ:

Բոգոյան Ա. 1995, Հայ-բյուզանդական եկեղեցական բանակցությունների վավերագրերը (1165–1178), Երևան, «Գիտություն» հրատ., 255 էջ:

Էջեր հայ միջնադարյան գեղարվեստական արձակից 1957, աշխ. Կ.Մելիք-Օհանջանյանի, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 284 էջ:

⁸⁷ Հո վ հ ա ն ն ի ս յ ա ն. 1957, 84–85:

Թովիջյան Ա. 2016, Կեղծ-Մեթոդիոսի «Հայտնության» հին հայերեն թարգմանությունը. – «Բանբեր Մատենադարանի», № 23, էջ 330–378:

Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ. Ե–Ժ դար 1988, աշխ. Ա. Մաթևոսյանի, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 366 էջ:

Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ. ԺԳ դար 1984, աշխ. Ա. Մաթևոսյանի, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 987 էջ:

Հովհաննիսյան Ա. 1957, Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, հ.1, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 525 էջ:

Մաշտոցյան Մատենադարան, ձեռագիր 1357, 1880, 5115:

Մատթեոս Ուռհայեցի. 1898, Ժամանակագրություն, Վաղարշապատ, 448 էջ:

Ներսես Մեծի տեսիլ 2010 – Մեսրոպ Վայոցձորեցի, Պատմություն սրբյուն Ներսիսի հայոց հայրապետի. (ՄՀ, ԺԱ. հատոր, Ժ դար), աշխ. Գ. Տեր-Վարդանյանի, Անթիլիաս, ԵՊՀ հրատ., էջ 719–727:

Ներսես Շնորհալի. 1973, Ողբ Եղեփոյ, աշխ. Մ. Մկրտչյանի, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 154 էջ:

Ներսես Շնորհալի. 2022, Ի հանդերձեալ գալուստն Քրիստոսի (ՄՀ, ԻԲ. հատոր, ԺԲ դար), աշխ. Հ. Իրիցյանի, Երևան, Մատենադարան հրատ., էջ 674–688:

Պատմություն վասն սրբյուն Սահակայ հայրապետին եւ Մեսրոպայ վարդապետին. 1853, Վենետիկ, Ս. Ղազար, էջ 43–67 (Սուփերք հայկականք Բ):

Ս. Եպիփան Կիպրացի. 2013, Ճառք, աշխ. Հ. Քյոսեյանի, Ս. Էջմիածին, Մայր աթոռ հրատ., 2013, էջ 745–780:

Սամուել Անեցի եւ շարունակողներ. 2014, Ժամանակագրություն, աշխ. Կ. Մաթևոսյանի, Երևան, «Նաիրի» հրատ., 502 էջ:

Սարգիսեան Բ. 1894, Մեծին Ներսիսի ընծայուած մարգարէութեան յոյն բնագիրն եւ անոր վերայ եղած կրկին խմբագրութիւնք. – «Բազմավէպ» (Վենետիկ), թիւ 52, էջ 25–32:

Սարգիսեան Բ. 1898, Ուսումնասիրութիւնք Հին Կտակարանի անվաւեր գրոց վրայ, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 484 էջ:

Ստեփաննոս Սիւնեաց Եպիսկոպոս 1861, Պատմություն տանն Սիսական, աշխ. Ս. Էմինի, Մոսկվա, Լազարյան Ճեմարանի տպարան, 385 էջ:

Քյոսեյան Հ. 2021, Նորահայտ էջեր Ղավիթ Քոբայրեցու մատենագրական ժառանգությունից. – Բանբեր Մատենադարանի, թ. 32, էջ 363–401:

Истрин В. 1897, Откровение Мефодия Патарского и апокрифические видения Даниила в византийской и славяно-русской литературе: исследования и тексты. М., Университетская типография, 546 с.

Карпов С. П. 2020, Латинская Империя. – Православная энциклопедия, www.pravenc.ru, 10. 04. 2020.

Марр Н. Я. 1895, Сказание о католикосе Петре и ученом Иоанне Козерне. – «Восточные заметки» (СПб.), с. 9–34.

Попов И. Н. 2022, Никомедия. – Православная энциклопедия, www.pravenc.ru 27. 12. 2022.

Alexander P. J. 1985, The Byzantine Apocalyptic Tradition, ed. Dorothy deF. Abrahamse, Berkley/Los Angeles/London, University of California Press, 239 p.

Andrews T. L. 2017, Matt'ēos Urhayec'i and His Chronicle: History as Apocalypse in a Crossroads of Cultures. Leiden/Boston, Brill, 258 p.

Berger K. 1976, Die Griechische Daniel-Diegeese, Leiden, Brill, 163 p.

DiTommaso L. 2005, The Book of Daniel and the Apocryphal Daniel Literature. Leiden/Boston, Brill, 547 p.

Frasson G. 1995, *Mistica imperiale ed escatologica medievale con particolare riguardo al regno d'Armenia*. – Բազմավէպ, էջ 375–401:

Georgacas D. J. 1947, *The Names of Constantinople*. – Transactions and Proceedings of the American Philological Association, 78, pp. 347–367.

Ioannes Cinnamus 1836, *Epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis Gestarum*, ed. A. Meineke. Bonnae, 244 p.

Ioannes Tzetzes 1972, *Epistulae*, ed. P. A. M. Leone. Leipzig, Teubner, 218 p.

Kalemkian Gr. 1892, *Die Siebente Vision Daniels*. – Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, 6, pp. 109–136.

Kraft A. 2018, *Apocalyptic Horizon in Byzantium: Philosophy, Prophecy and Politics during the eleventh through thirteenth centuries*, Ph.D. dissertation, Central European University, Budapest, 307 p.

La Porta S. 2013, *The Seventh Vision of Daniel: A New Translation and Introduction*. – Old Testament Pseudepigrapha: More Noncanonical Scriptures, v. I, ed. R. Bauckham, J. Davila, and A. Panayotov, Grand Rapids/Cambridge, Eerdmans, pp. 410–434:

La Porta S. 2014, *Vardan Aygekci's Counsel and the Medieval Armenian Apocalyptic Tradition*. – The Armenian Apocalyptic Tradition: A Comparative Perspective, ed. K. B. Bardakjian & S. La Porta. Leiden/Boston, Brill, pp. 504–537.

La Porta S. 2016, *The Sense of an Ending: Eschatological Prophecy and the Armenian Historiographical Tradition (7th–10th c.)*. – Le Muséon, 129 (2–3), pp. 363–393:

La Porta S. 2019, *The Persistence of History: Two Armenian Reactions to the Failure of Prophecy*. – Les récits historiques entre orient et occident XIe–XVe siècle, ed. I. Bueno & C. Rouxpetel. Roma, École française de Rome, pp. 267–303:

Magdalino P. 2005, *Prophecies on the Fall of Constantinople*. – Urbs Capta: The Fourth Crusade and its Consequences, ed. A. Laiou. Paris, Lethielleux, pp. 41–54.

Magdalino P. 2019, *The Empire of the Komnenoi (1118–1204)*. – The Cambridge History of the Byzantine Empire, ed. J. Shepard. Cambridge, Cambridge University Press, pp. 627–663.

Müller S. P. 2022, *Latins in Roman (Byzantine) Histories*. Leiden/Boston, Brill, 566 p.

Muradyan G. 2014, *The Vision of St. Sahak in the History of Lazar P'arpec'i*. – The Armenian Apocalyptic Tradition: A Comparative Perspective, ed. K. B. Bardakjian & S. La Porta. Leiden/Boston, Brill, pp. 313–325.

Nicetas Choniates 1975, *Historia Pars Prior*, ed. I. A. van Dieten. Berlin, Walter de Gruyter, 656 p.

O City of Byzantium: Annals of Niketas Choniates 1984, tr. H. J. Magoulias. Detroit, Wayne University Press, 441 p.

Ostrogorsky G. 1968, *History of the Byzantine State*. Oxford, Basil Blackwell, 616 p.

Papageorgiou A. 2016, *The Political Ideology of John II Komnenos*. – John II Komnenos, Emperor of Byzantium, ed. A. Bucossi & A. R. Suarez. London, Routledge, pp. 37–52.

Pertusi A. 1988, *Fine di Bisanzio e fine del mondo*, a cura di E. Morini. Roma, Istituto storico italiano per il Medioevo, 280 p.

Pogossian Z. 2016, Jews in Armenian Apocalyptic Traditions of the 12th Century: A Fictional Community or New Encounters? – Peoples of the Apocalypse, ed. W. Brandes, F. Schmieder & R. Voß. Berlin, 2016, pp. 147–192.

Pogossian Z. 2019, Gli ebrei e il giudaismo nelle fonti armene: un breve panorama. – Rassegna degli Armenisti Italiani, 20, pp. 7–15.

Pogossian Z. 2020, The Armenian Version of Ps.-Hippolytus 'De Consummatione Mundi' and its Impact on the Armenian Apocalyptic Tradition: A First Appraisal. – Le Muséon, 133 (1–2), 2020, pp. 141–163.

Pogossian Z. 2021, Eschatology and Anti-Jewish Polemic. Examples from the Armenian Tradition. – Eschatology in Antiquity: Forms and Functions, ed. H. Marlow, K. Pollmann, H. van Noorden. London, Routledge, pp. 515–527.

Pogossian Z. & La Porta S. 2017, Apocalyptic Texts, Transmission of Topoi, and Their Multi-Lingual Background: The Prophecies of Agat'on and Agat'angel on the End of the World – The Embroidered Bible: Studies in Biblical Apocrypha and Pseudepigrapha in Honour of Michael E. Stone, ed. L. DiTommaso, M. Henze, & W. Adler. Leiden/Boston, Brill, pp. 827–851.

The Armenian Apocalyptic Tradition: A Comparative Perspective. 2014, ed. K. B. Bardakjian & S. La Porta. Leiden/Boston, Brill, 797 p.

The Mission of Friar William of Rubruck: His Journey to the Court of the Great Khan Möngke. 1990, tr. P. Jackson, London, The Hakluyt Society, 312 p.

The Oracles of the Most Wise Emperor Leo & The Tale of the True Emperor Leo 2002, ed. W. G. Brokkaar et al. Amsterdam, 122 p.

The Oxford Dictionary of Byzantium 1991, ed. A. P. Kazhdan. Oxford, Oxford University Press 1991, 2366 p.

Vučetić M. M. 2016, Emperor John II's encounters with foreign rulers. – John II Komnenos, Emperor of Byzantium, ed. A. Bucossi & A. R. Suarez. London, Routledge, pp. 71–90.

«АРМЯНО-ВИЗАНТИЙСКОЕ ОТКРОВЕНИЕ» И ЕГО СВЯЗЬ С ВИЗАНТИЙСКОЙ И АРМЯНСКОЙ ЭСХАТОЛОГИЧЕСКИМИ ТРАДИЦИЯМИ

АРЕГ ВАРДАНЫАН

Резюме

Ключевые слова: армянская эсхатология, византийская эсхатология, Комнины, армяно-византийские памятники, Откровение Даниила, Псевдо-Методий, армяне в Византии, 4-й крестовый поход, Никита Хониат, образ другого.

Среди армянских текстов «Откровения Мефодия Патарского» имеется всяма «апокрифичная» версия. Данный текст, как показывает филологический анализ, представляет собой отдельное произведение апокалиптического/эсхатологического характера. Наличие ссылок на события византийской истории периода 1130–1210 гг. и множество общих мотивов с

византийскими апокрифами Даниила, «Пророчествами Льва мудрого» и «Историей» Хониата указывают на византийское происхождение данного текста. С другой стороны, «пролатинская» позиция автора, более характерная для армянской книжности XII–XIII вв., указывает на связь текста с армянами Византии. Исходя из этого, предлагаем новое название для данного текста: «Армяно-византийское откровение». Его вероятная датировка: 1204–1213 гг.

Areg Vardanyan – аспирант факультета истории ЕГУ. Научные интересы: история средневековой Армении, историческая социология, история политической мысли и идей. vardanyanareg1@yahoo.com

THE “ARMENIAN-BYZANTINE APOCALYPSE”
IN THE CONTEXT OF BYZANTINE AND ARMENIAN
ESCHATOLOGICAL TRADITIONS

AREG VARDANYAN

Summary

Keywords: Armenian eschatology, Byzantine eschatology, Komnenoi, Armenian-Byzantine written tradition, Vision of Daniel, Pseudo-Methodius, Armenians in Byzantium, The Fourth Crusade, Niketas Choniates, The Image of the Other.

Among the Armenian texts of the “Apocalypse of Pseudo-Methodius, there exists a very “apocryphal” version. This text, as shown by philosophical analysis, is a separate work of an apocalyptic/eschatological nature. The existence of references to the events of the Byzantine history of the period from 1130 to 1210 and many common motives with Byzantine apocrypha of Daniel, “Oracles of Leo the Wise” and “History” of Choniates, point to the Byzantine origin of this text. On the other hand, the “pro-Latin” position of the author, more characteristic of the Armenian book writing of the XII–XIII centuries, indicates the connection of the text to the Armenians of Byzantium. Correspondingly, we suggest a new name for this text: “Armenian-Byzantine Apocalypse”. Further textological analysis makes it plausible to date the text with a considerable precision to 1204–1213.

Areg Vardanyan – Ph.D. student at Yerevan State University, Faculty of History. Scientific interests: history of medieval Armenia, historical sociology, history of political thought and ideas. vardanyanareg1@yahoo.com